

OSTAVA IMITACIJA DRAHMI APOLONIJE I DIRAHIJA, KOJA NAVODNO POTJEČE IZ ODRE SISAČKE (JUGOZAPADNA PANONIJA): ADDENDUM

Nakon objave ostave imitacija ili krivotvorina drahmi izrađivanih u dvije južnojadranske kovnice na istočnoj obali Jadrana, Apolonije i Dirahija, navodno pronađene na prostoru današnjeg sela Odre Sisačke, a koje se čuvaju u Gradskom muzeju Sisak, četiri dodatne kovanice, koje, kako se čini, potječu iz iste ostave, a koje su dio jedne privatne zbirke, postale su dostupne profesionalnim numizmatičarima. Analiza tih četiriju kovanica neoborivo je dokazala da one uistinu pripadaju istom nalazu. No iako su te nove kovanice povezane pečatima s glavnim dijelom ostave, one se čine – kada ih se uspoređi sa 69 primjeraka iz Gradskog muzeja Sisak – znatno osebujnijima, što sugerira da su odabrane kao kurioziteti. Treba se nadati da će se dodatne kovanice iz ostave iz Odre Sisačke, koje se nalaze u privatnim zbirkama, pojaviti u javnosti nakon objave ovog kratkog dodatka već publiciranoj glavnini ostave.

Ključne riječi: *Apolonija, Dirahij, imitacije, krivotvorine, Odra Sisačka, jugozapadna Panonija*

U ranim 1980-ima Gradski muzej Sisak nabavio je neobičnu ostavu kovanica, navodno pronađenu na području obližnjeg sela Odre Sisačke. Ostava se sastojala isključivo od imitacija ili krivotvorina drahmi Apolonije i Dirahija.¹ Okolnosti nalaza ostave nisu osobito informativne: čini se da je pronađena tijekom izgradnje staje, preciznije, u dijelu naselja najbližem Sisku, tj. u njegovom najistočnijem dijelu.² Današnje selo Odra Sisačka nalazi se na desnoj obali Odre, oko 1800 m zračnom linijom od sjeverozapadnog ugla antičke Siscije. Na položaju neposredno uz desnu obalu Odre, tj. u najistočnijem dijelu današnjeg sela, otkopane su rimskodobne strukture i pokretni nalazi (posuđe 1.-2. st., novci koji se datiraju od 1. st. nadalje).³ Istovremeno, ostaci nekropole 1.-2. st. pronađeni su na lijevoj obali Odre.⁴ No niti na jednom od ta dva položaja nije pronađen predrimski materijal, tako da je ostava, po svemu sudeći, pronađena izvan bilo kakvog konteksta, čak i u terminima šireg smještaja.

U Gradskom muzeju Sisak nalazi se 69 kovanica iz te ostave. One su nedavno objavljene te slijedi kratak – iako ponešto ažuriran – sažetak rezultata iznesenih u toj studiji.⁵ U njoj se tvrdi da se čini kako su sve kovanice izrađene od srebra kojem su dodane

¹ Prema tipologiji koju donosi *Sășianu* 1987, 209-219, te imitacije bi trebalo klasificirati kao „krivotvorine“.

² *Burkowsky* 2008, 15; osobno priopćenje, 2019. Zdenko Burkowsky je u to vrijeme bio kustos u Muzeju.

³ *Baćani* 2010, 313-314.

⁴ *Baćani* 2009, 291-292.

⁵ *Bilić* 2021.

primjese neplemenitih metala ili slitine bakra i srebra.⁶ Nadalje, utvrđeno je da su sve kovanice izrađene korištenjem triju aversnih pečata (od kojih se jedan pojavljuje u dvije varijante) i četiriju reversnih pečata. Dvije kombinacije pečata dijele isti aversni pečat, sa i bez (nerazumljivog) natpisa ΣΤΙΙΙ, dok su njihovi reversni pečati različiti (kombinacije pečata 1-1 i 1-2).⁷ Reversi tih kovanica imitiraju dirahijske drahme, što vrijedi i za još jednu kombinaciju pečata, zastupljenu s 23 primjerka (2-3). Sve te tri kombinacije imaju natpis DYP na reversu i prikaz krave na aversu okrenute ulijevo. Ta orijentacija krave karakteristična je za kasne apolonijske drahme, što otvara mogućnost da su ove kovanice zapravo hibridi; tj. moguće je da njihovi aversi imitiraju upravo kasne apolonijske drahme. Na reversu posljednje od ovih triju kombinacija pojavljuju se određeni motivi u polju lijevo i desno od središnjeg motiva. Oni podsjećaju na slične motive (toljaga, vršak koplja, luk, gušter), koji se pojavljuju na dirahijskim (i apolonijskim) staterima korkirejskog tipa, koji su bili izrađivani mnogo ranije od drahmi.⁸ Kovne pločice upotrijebljene za izradu kovanica otkovanih ovom kombinacijom pečata nešto su većeg promjera (raspon 18,5-23 mm, prosječni promjer oko 20 mm, medijalni promjer 20,75 mm) u odnosu na kovne pločice preostalih kombinacija. Kod potonjih, samo dvije kovne pločice približavaju se promjeru od 20 mm, dok su sve u rasponu 16-20 mm, s prosječnim promjerom od oko 17,5 mm i medijalnim promjerom od 18 mm. Posljednja kombinacija pečata kojima su bile izrađivane ove imitacije ili krivotvorine (5-6) reflektira apolonijsku drahmu s imenom kovničkog magistrata ΝΙΚΩΝ te simbolom u egzergu, koji možda imitira kaducej – simbol koji se pojavljuje na drahmama ovog tipa – na aversu, zajedno s kravom okrenutom nadesno (na originalnim drahmama ona je okrenuta nalijevo), koja se datira u 60-e godine 1. st. pr. Kr. ili nešto ranije.⁹ Prikaz na reversu ove kombinacije (rv. pečat br. 6) zarotiran je 90° u odnosu na prikaz na reversu prethodne kombinacije (rv. pečat br. 3), uz jako stilizirane motive desno i lijevo od središnjeg motiva.

Imitacije iz Odre Sisačke mogu se najkorisnije usporediti s ostavom 417 suberata dirahijskih drahmi, kao i hibrida Apolonije i Dirahija (dirahijski avers/apolonijski revers)

⁶ Ta pretpostavka sada je potvrđena analizom sastava metala dosad nepublicirane kovanice iz ostave iz Odre Sisačke (vidi dolje br. 2). Korištenjem pretražnog elektronskog mikroskopa s pripadajućim spektrometrom karakterističnog X-zračenja (SEM-EDS), utvrđeno je da je imitacija izrađena od srebra s primjesama neplemenitih metala (90,52 % Ag, 5,75 % Cu, 2,91 % Pb). Kovanicu je analizirao *Damir Doračić* iz analitičkog laboratorija Arheološkog muzeja u Zagrebu.

⁷ U radu *Bilić 2021* kombinacije pečata su, ponešto neprikladno, nazvane „tipovima“, ali u ovom radu fokus će biti na samim pečatima. Za veze među pečatima vidi Dijagram 1.

⁸ Dirahijski stateri izrađivani su oko 375-280. pr. Kr. (*Meta 2015*, 27, 141-143, 147, 153, 156-158) ili 330-290/280. pr. Kr. (*Gjongecaj-Vangjeli 2019*, 322-323). Apolonijski stateri istog tipa kovani su nakon usporedivih dirahijskih izdanja (*Gjongecaj-Vangjeli 2019*, 323-324).

⁹ Za dataciju vidi *Petrányi 1995-1996*, 6 (serija -18, 66/65. pr. Kr.). *Picard, Gjongecaj 2000*, 159 (br. 60), datiraju ovu emisiju u treću fazu izrade apolonijskih drahmi (120/100-80/70. pr. Kr.). Originalne drahme ovog tipa relativno su rijetke; ukupno 17 primjeraka poznato je iz ostava Dieci 1, Dieci 2, Bobaia i Taşad u Rumunjskoj te ostava Rupci, Sadovec i „SZ Bugarska“ u Bugarskoj, nigdje ne prelazeći broj od pet primjeraka (*Petrányi 1995-1996*, 6; *Picard, Gjongecaj 2000*, 159).

iz Troianula u Munteniji.¹⁰ Pored ostave iz Odre Sisačke, ostava iz Troianula jedini je nalaz ovog tipa, koji se isključivo sastoji od imitacija/krivotvorina. Te dvije ostave također dijele vrlo slabu kvalitetu izrade – u terminima kvalitete metala od kojih su kovanice izrađivane te (slabe) vjernosti prikaza na pečatima onima na originalima (što se osobito odnosi na reversne pečate). Ostava iz Troianula pronađena je u keramičkoj posudi tijekom oranja; ubrzo nakon otkrića, na lokalitetu je izvršeno sondažno iskopavanje, tijekom kojeg je pronađena manja količina dodatnih kovanica.¹¹ Na taj način, autentičnost ovog nalaza čini se neoborivom. Sve kovanice iz ove ostave izrađene su pomoću deset aversnih i četiri reversna pečata, ali čak 401 primjerak iskovan je sa svega dva reversna pečata.¹² Natpisi na aversima i, osobito, reversima, puni su grešaka, a često su i besmisleni, dok su prikazi – osobito reversni – vjerniji originalima u usporedbi s primjercima iz Odre (reversi odranskih drahmi, izuzevši natpis DYP, ne pokazuju nikakvu ambiciju za reproduciranje originalnih natpisa). Nadalje, usporedba ostava iz Odre i Troianula pokazuje značajne razlike u strukturi težina tih dviju nalaza imitacija/krivotvorina drahmi Apolonije i Dirahija. Prosječne težine kovanica iz tih dviju ostava znatno se razlikuju (Odra 3.00 g : Troianul 2.59 g), a isto vrijedi i za njihove medijalne težine (Odra 3.02 ili 3.05 g : Troianul oko 2.50 g). Istovremeno, raspon težina kovanica iz ostave iz Troianula – ne uzevši u obzir netipične primjerke – znatno je niži u usporedbi s rasponom težina kovanica iz odranske ostave (Troianul 2.16-3.00 g : Odra 2.45-3.60 g). Težine odranskih kovanica tako su znatno veće i, na taj način, bliže originalnim drahmama.

Prosječna i medijalna težina, kao i struktura težine, ostave iz Odre, istovremeno je slična onima nekoliko rumunjskih i istočnomađarskih ostava, koje se sastoje od originalnih drahmi izrađenih u najmlađim fazama rada ovih dviju istočnojadranskih kovnica. Te ostave, iako u njima dominiraju apolonijske i/ili dirahijske drahme, također su sadržavale manji broj imitacija (Čelopek 2, <0,5 %, uz 4 suberata ukupno 1,26 %; Dobož 5, oko 3,5 %; Drăgești 6, 4,4 %; Tașad 1, <1.5 %).¹³ Uz ostave iz Troianula i Odre, jedina ostava koja je sadržavala veliki broj, ujedno i udio, imitacija, nešto je ranija ostava Dieci 2, s 46 suberata i imitacija, što je oko 15 % ukupnog broja kovanica. No, sve imitacije iz ovih ostava, uključujući one iz ostave Troianul, pokušavaju, kolikogod neuspješno, reproducirati natpise s originalnih drahmi.¹⁴ Manjak bilo kakve ambicije u ovom smislu čini krivotvoritelja kovanica iz odranske ostave jedinstvenim krivotvoriteljem drahmi Apolonije i Dirahija.

¹⁰ *Mitrea* 1981-1982, 32-33 navodi kategorije suberata, brončanih drahmi bez vidljivog posrebnjenja te onih za koje se čini da su izrađene od srebra; *Sășianu* 1987, 217-218 sve ih tretira kao suberate. Metalurške analize drahmi Apolonije i Dirahija pronađenih na teritoriju moderne Rumunjske omogućile su razlikovanje originalnih kovanica (uključujući primjerke s primjesama neplemenitih metala) od brončanih imitacija s velikim udjelom kositra – što je slitina koja rezultira srebrnkastom „bijelom broncom“ – te od posrebnjenih brončanih krivotvorina (*Bugoi et al.* 1999, 780; *Uzonyi et al.* 2000; *Constantinescu et al.* 2003, 761, 763-765; *Constantinescu et al.* 2009).

¹¹ *Mitrea* 1981-1982, 31.

¹² *Mitrea* 1981-1982, 35-36.

¹³ Za komparativnu analizu vidi *Bilić* 2021, 301-306.

¹⁴ Troianul: *Mitrea* 1981-1982, 45-46, T. I-II; Čelopek: *Popović* 1976, T. IV, 28-29; Dobož: *Biró Sey, Goldman* 1978, 229, Fig. 7, 136-139, 144; Dieci 2: *Sășianu* 1980, T. XX-XXI.

Analitičke usporedbe s drugim, djelomično usporedivim, ostavama, koje sadrže originalne drahme Apolonije i Dirahija, zajedno s imitacijama, ponudile su neke, koliko god provizorne, rezultate, koji mogu usmjeriti prema određenim naznakama za datiranje odranskih imitacija/krivotvorina. Tako metrološke analize sugeriraju da se odranska ostava može datirati u razdoblje slično onome kojem pripadaju ostave iz Doboza, Drageštija, Tašada i Pećinaca, tj. nakon 48. g. pr. Kr.¹⁵ No, važno je naglasiti da je ova metoda određivanja kronološkog smještaja jako nesigurna i mora se shvatiti samo kao provizorna sugestija.

Slika 1 – Kovanice iz ostave iz Odre Sisačke. 1 – GMS inv. br. 1202 (kombinacija pečata 1-1). 2 – GMS inv. br. 1200 (kombinacija pečata 1var-2). 3 – GMS inv. br. 1252 (kombinacija pečata 2-3). 4 – GMS inv. br. 1241 (kombinacija pečata 5-6). 5 – Kovač coll. br. 1 (kombinacija pečata 3-4). 6 – Kovač coll. br. 2 (kombinacija pečata 2-4). 7 – Kovač coll. br. 3 (kombinacija pečata 1-1). 8 – Kovač coll. br. 4 (kombinacija pečata 4-5). Sve kovanice fotografirao je Igor Krajcar (Arheološki muzej u Zagrebu).

Kako su drahme Apolonije i Dirahija u Panoniji gotovo u potpunosti zamijenjene u ranoj drugoj polovini 1. st. pr. Kr. rimskim republikanskim denarima, može se pretpostaviti da su se njihove imitacije ili krivotvorine pojavile barem kratko prije nego je ta

¹⁵ Za komparativnu analizu vidi Bilić 2021, 301-306.

zamjena nastupila. Ta zamjena se teško mogla odviti puno ranije, jer su i same drahme tih dviju kovnica u velikom broju stizale u ovu regiju tek tijekom nekoliko prethodnih desetljeća 1. st. pr. Kr.¹⁶ U tom smislu, ako je mjesto nalaza „odranske“ ostave autentično, ona bi pripadala marginama cirkulacije novca u antičkoj Segest(ic)i/Sisciji u periodu koji je neposredno prethodio rimskom osvajanju mladeželjeznodobnog naselja. No čini se vjerojatnijim da su te imitacije ili krivotvorine otkovane na području dalje na istoku, tj. na području današnje Rumunjske, sjeverne Srbije, istočne Mađarske ili sjeverne Bugarske, što se dalje može poduprijeti distribucijom emisije apolonijskih drahmi s imenom kovničkog magistrata NIKΩN na aversu, kao i distribucijom imitacija i krivotvorina drahmi Apolonije i Dirahija.¹⁷ Na taj način, uzevši u obzir metrološku i stilsku analizu, najvjerojatniji scenarij je da su imitacije otkovane negdje na središnjem ili istočnom Balkanu, vjerojatno tijekom 40-ih godina pr. Kr. Uzevši sve u obzir, neposredna okolica suvremenog Siska ne može se u potpunosti odbaciti kao lokacija odlaganja ostave, iako se vjerojatnijim čini da je ona odložena te, u nekom trenutku i pronađena, na nekom području dalje na istoku te da je u Sisak dospjela tek neposredno prije njenog ulaska u fundus Gradskog muzeja Sisak.

Kovanice iz zbirke Kovač

Nakon objave – kako će se pokazati – dijela ostave iz Odre Sisačke, tj. onog dijela koji se nalazi u fundusu Gradskog muzeja Sisak, dr. Damir Kovač iznio je četiri dodatna primjerka, koji navodno potječu iz odranske ostave, a koja je nabavio upravo u vrijeme kada se ostava pojavila na numizmatičkom tržištu, dakle tijekom ranih 1980-ih.¹⁸ Analiza ove skupine od četiriju kovanica poduprijet će točnost provenijencije kako ju je zabilježio dr. Kovač.

Tablica 1 – Kovanice iz odranske ostave iz zbirke Kovač

Kovač coll. br.	kombinacija pečata	težina (g)	promjer (mm)	os	komentar
1	3-4	10,73	21	20° cw	Au 91,74 %, Cu 3,94 %, Ag 4,22 % (SEM-EDS)
2	2-4	6,89	23	12	Ag 90,52 %, Cu 5,75 %, Pb 2,91 % (SEM-EDS)
3	1-1	3,14	15	10° ccw	
4	4-5	3,06	18	30° cw	

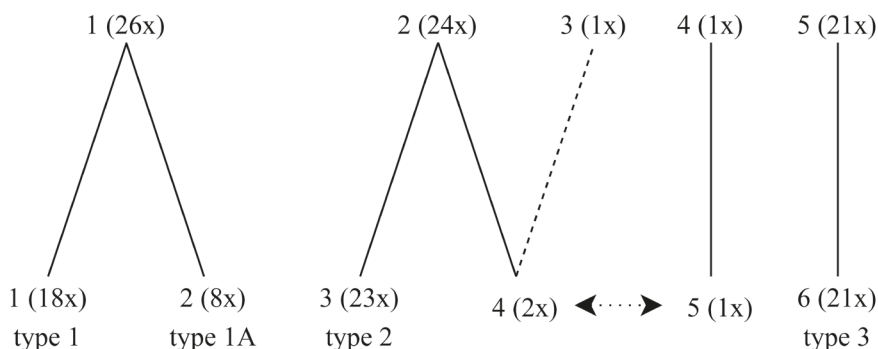
Jedna od kovanica (br. 3) izrađena je jednom od kombinacija pečata (1-1) dokumentiranoj u segmentu odranske ostave iz fundusa Gradskog muzeja Sisak te je na taj način potvrđeno da ona potječe iz iste ostave. Nadalje, njezina težina (3,14 g) odgovora

¹⁶ Za pregled mišljenja o ovoj temi vidi Bilić 2014, 266-267, 273, 275-276; literaturi koja je tamo citirana treba dodati Meta 2012, 24-25, 29, 31; 2015, 223-225, 232-235, 260-267.

¹⁷ Karta rasprostiranja imitacija i krivotvorina drahmi Apolonije i Dirahija donosi se u Šaštanu 1987, 211, Fig. 2.

¹⁸ Kovač, osobno priopćenje, 2023. Zahvaljujem dr. Kovaču što mi je ponudio mogućnost da proučim i objavim kovanice iz njegove zbirke.

težinama kovanica izrađenima istom kombinacijom pečata iz fundusa Gradskog muzeja Sisak.¹⁹ Orijehtacija osi ove kovanice također je u skladu s orijentacijama kovanica iz glavnog dijela ostave, dok je njezin promjer nešto manji u usporedbi s ostalim primjercima.²⁰

Slika 2 – Dijagram odnosa pečata između kovanica iz ostave iz Oudre Sisačke. Izrađeno uz pomoć aplikacije *diagrams.net*.

Među preostalim trima kovanicama, dvije su osobito zanimljive. Jedinstveno, jedna kovanica predstavlja prilično nekvalitetan hibrid imitacije/krivotvorine zlatnog (*sic*) dirahijskog statera, s nespretnim prikazom Pegaza nalijevo, praćenog natpisom $\Delta-Y-\Gamma$ (*sic*), na aversu te dvostrukog zvjezdolikog ili cvjetnog obrasca na reversu. Ova je kovanica uistinu neobična iz nekoliko razloga. Prvo, dirahijska kovnica nikada nije kovala zlatni novac. Drugo, ova kovanica je, čini se, kombinacija (stoga upotreba termina „hibrid“) prikaza Pegaza sa srebrnih statera korintskog tipa na aversu i prikaza dvostrukog zvjezdolikog ili cvjetnog obrasca sa srebrnih statera korkirejskog tipa na reversu; ta dva tipa novca dirahijska kovnica izdavala je nakon 350. g. pr. Kr. do „dosta prije“ 308./306. g. pr. Kr. (korintski tip) i oko 375.-280. g. pr. Kr. (korkirejski tip).²¹ Njegova težina (10,73 g) odgovara prosječnoj težini dirahijskih srebrnih statera korkirejskog tipa s prikazom krave s teletom na aversu (oko 10,60-10,70 g),²² koji su poslužili kao model za revers krivotvorenog zlatnog statera (prikaz dvostrukog zvjezdolikog ili cvjetnog obrasca). Istovremeno, aversni prikaz Pegaza modeliran je prema srebrnim staterima korintskog tipa, prosječne težine od 8,40-8,60 g,²³ što očito nije težinski standard po kojem je izrađena zlatna krivotvorina. Ukoliko to nešto znači, gotovo svi dirahijski stateri korintskog tipa prikazuju Pegaza nadesno, uz svega nekoliko iznimaka (Metini pečati D37, 42, 44, Pl. VI-VII), ali nije uvjerljivo pretpostaviti da su upravo ta izdanja bila stvarna inspiracija

¹⁹ Prosječna težina 3,18 g, raspon 3,94-2,65 g (Bilić 2021, 299).

²⁰ Za orijentacije osi kovanica koje sačinjavaju glavni segment ostave vidi Bilić 2021, 297-298.

²¹ *Meta* 2015, 27, 141-143, 147, 153, 156-158. Za nešto kasniji datum početka kovanja statera korkirejskog tipa vidi *Gjongecaj-Vangjeli* 2019, 322-323 (330-290/280. pr. Kr.) i *Kremydi* 2022, 421. *Gjongecaj-Vangjeli* 2019, 322 datira stater korintskog tipa u 344-330. pr. Kr.

²² *Meta* 2015, 6, 156; *Gjongecaj-Vangjeli* 2019, 329-330.

²³ *Meta* 2015, 6.

krivotvoritelju. Uz to, umjesto Pegaza sa srebrnih statera korintskog tipa, prikaz Pegaza na zlatnom stateru mogao je biti modeliran prema četvrt-staterima korkirejskog tipa, na čijim reversima je prikazan taj mitološki krilati konj, a koji su kovani oko 315.-270. pr. Kr.²⁴ Na njima također dominira prikaz Pegaza nadesno, ali u ovom slučaju postoji nešto više iznimki u odnosu na statere korintskog tipa (Metini pečati R7, 13, 64-67, 76-77, 79-81, 84, 103, 128, 144-145, 164, 198-199, T. XXI-XXVII). No u terminima krivotvoriteljeve inspiracije, i za ovaj tip novca vrijede iste opaske.

Prisustvo ovog zlatnog statera, iskovanog prema standardu korkirejsko-dirahijskih srebrnih statera tipa krava i tele/dvostruki zvjezdoliki ili cvjetni obrazac, s aversnim prikazom modeliranim prema korintsko-dirahijskim srebrnim staterima ili korkirejsko-dirahijskim srebrnim četvrt-staterima, u odranskoj ostavi, očito postavlja određena pitanja. Cirkulacija dirahijskih „Pegaza“ bila je limitirana gotovo isključivo na Siciliju i Veliku Grčku, s malo ili nimalo tragova njihovog prisustva čak i u neposrednoj okolici samog grada.²⁵ Također, cirkulacija korkirejsko-dirahijskih srebrnih statera tipa krava i tele/dvostruki zvjezdoliki ili cvjetni obrazac bila je, čini se, ograničena na današnju Albaniju – teritorij koji odgovara antičkoj južnoj Iliriji – i zapadnu Grčku.²⁶ Slično, cirkulacija korkirejskih četvrt-statera s Pegazom na reversu bila je ograničena na Iliriju.²⁷ Ni na koji način ovi tipovi kovanica ne mogu se povezati s golemom ekspanzijom drahmi Apolonije i Dirahija u Podunavlje i na zapadni Balkan tijekom kasne prve polovine 1. st. pr. Kr., s kojom treba povezati većinu kovanica iz odranske ostave.

Istovremeno, rezultati površinske SEM-EDS analize pokazali su da je ova kovanica načinjena od slitine zlata (91,74 %), onečišćene manjim udjelima bakra (3,94 %) i srebra (4,22 %).²⁸ To sugerira da je kovna pločica izrađena u predmodernom razdoblju, jer bi moderni krivotvoritelj vjerojatnije koristio zlato više čistoće. No ne može se isključiti da je kovanica svejedno moderna krivotvorina.

Konačno, zlatni stater dijeli reversni pečat s neobično teškom (6,89 g) imitacijom načinjenom od srebra s primjesama neplemenitih metala (br. 2), koja, sa svoje strane, dijeli aversni pečat s 23 kovanice iz glavnog dijela odranske ostave iz fundusa Gradskog muzeja Sisak (kombinacija pečata 2-3). To nedvojbeno dokazuje da su ova srebrna kovanica i zlatni stater izvorno pripadali nalazu iz Odre Sisačke. Nejasno je zašto je krivotvoritelj pripremio tako tešku kovnu pločicu za ovu specifičnu „drahmu“, znatno težu od raspona težina kovanica iz odranske ostave (2,45-3,60 g). Možda je namjeravao otkovati „didrahmu“? Usto, pločica je očito prevelika za reversni pečat kojim je otkovana. Kao što je već primijećeno, kovne pločice korištene za kovanje kombinacije pečata 2-3 nešto su većeg promjera (raspon 18,5-23 mm, prosječan promjer oko 20 mm, medijski promjer 20,75 mm) u usporedbi s promjerima kovnih pločica drugih kombinacija, ali pečati korišteni u njihovoj izradi odgovarajuće su veličine za te pločice, što se

²⁴ *Meta* 2015, 44, 174. *Gjongecaj-Vangjeli* 2019, 322, 324, 326 datira četvrt-statere u razdoblje 330/312-270. pr. Kr.

²⁵ *Meta* 2015, 249-250.

²⁶ *Meta* 2015, 250-253.

²⁷ *Meta* 2015, 174; *Kremydi* 2022, 421.

²⁸ Kovanicu je analizirao *Damir Doračić* iz analitičkog laboratorija Arheološkog muzeja u Zagrebu koristeći pretražni elektronski mikroskop s pripadajućim spektrometrom karakterističnog X-zračenja (SEM-EDS).

ne može reći za reversni pečat br. 4. Ova kovanica, zajedno sa zlatnim staterom, odaje dojam da predstavlja nekakav eksperimentalni primjerak, kod kojeg je krivotvoritelj nastojao stvoriti neke nove kombinacije, nominale ili tipove, s malo ili nimalo osnove u stvarnim kovanicama Apolonije i Dirahija. Sastav metala ove imitacije (Ag 90,52 %, Cu 5,75 %, Pb 2,91 %) odgovara onima kod primjesama onečišćenih dirahijskih drahmi magistrata Ksenona i Meniska pronađenih na području Rumunjske (Ag 78-92 %, Cu 4-20 %),²⁹ kao i onima kod slično primjesama onečišćenih dirahijskih drahmi izdanih od istih magistrata, koje se nalaze u fundusu mađarskog Narodnog muzeja, a koje su vjerojatno pronađene na području Karpatske kotline (Ag oko 90-92 %, Cu oko 6-8 %).³⁰ Ove usporedbe sugeriraju, iako ne dokazuju, nastanak imitacija/krivotvorina iz ostave iz Odre Sisačke u predmodernom razdoblju.

Posljednja, četvrta kovanica (br. 4), jedinstveni je primjerak, izrađen parom pečata, koji nigdje drugdje nije posvjedočen. No reversni pečat kojim je izrađena blisko je povezan s reversnim pečatom br. 4, koji je, kako je neposredno ranije pokazano, povezan pečatima s glavninom ostave. Njezina težina (3,06 g) savršeno odgovara prosječnoj (3,00 g) i medijalnoj težini (3,02 ili 3,05 g) kovanica iz odranske ostave, te jasno pada unutar njihovog raspona težina (2,45-3,60 g).

Na taj način, četiri nove kovanice iz zbirke Kovač neosporno pripadaju ostavi iz Odre Sisačke. Jedna (br. 1) dijeli par pečata sa 17 kovanica iz ostave koje se nalaze u fundusu Gradskog muzeja Sisak. Druga (br. 2) dijeli aversni pečat s 23 kovanice iz glavnine ostave. Sa svoje strane, ova kovanica dijeli reversni pečat s trećom kovanicom iz zbirke Kovač (br. 1). Konačno, reversni pečat, kojim je otkovana četvrta kovanica (br. 4), blisko je povezan s reversnim pečatom kojeg dijele kovanice br. 1 i 2. Primjerci iz zbirke Kovač su, istovremeno, osebujniji u usporedbi s glavninom ostave. Jedan (br. 3) je otkovan na manjoj kovnoj pločici, drugi je otkovan na težoj, a možda predstavlja dvostruku nominalu (br. 2), sljedeći je jedinstveni zlatni hibrid dvaju različitih srebrnih statera (ili srebrnog statera i četvrt-statera), koji se datiraju u puno ranije razdoblje u usporedbi s modelima za imitacije koje čine ostatak ostave (br. 1), dok čak i četvrti primjerak pokazuje manji odmak u terminima orijentacije osi u usporedbi s ostatkom ostave,³¹ usto što je jedini poznati primjerak iskovan svojim parom pečata (br. 4). Čini se da ta četiri primjerka nisu okupljena nasumično već su odabrani kao kurioziteti iz kompletne cjeline prilično monotonog materijala.

Čini se vrlo vjerojatnim da je ostava iz Odre Sisačke originalno sadržavala više kovanica od trenutno dokumentiranih 73 primjerka. Možda će ovaj rad, u kojem se publicira mali segment ostave iz jedne privatne zbirke, motivirati druge lokalne i/ili sakupljače iz regije da pregledaju svoje zbirke i lociraju – te, idealno, objelodane ili objave – neke od tih preostalih kovanica.

²⁹ Bugoi et al. 1999, 780; Constantinescu et al. 2003, 761, 763-765; Constantinescu et al. 2009.

³⁰ Uzonyi et al. 2000.

³¹ Iako je još uvijek unutar tolerirane devijacije od oko 1h (30°) u bilo kojem smjeru (*De Callatay* 1996, 93; *Haymann, Hollstein* 2016, 391).

Bibliografija

- Baćani, Iskra* 2009. Sisak – Komunalna zona (AN 4), u: *Zoran Wiewegh* (ur.), Hrvatski arheološki godišnjak 6, Zagreb 2009, 291-292.
- Baćani, Iskra*, 2010. Odra – Staro Pračno (AN 4), u: *Zoran Wiewegh* (ur.), Hrvatski arheološki godišnjak 7, Zagreb 2010, 313-314.
- Bilić, Tomislav*, 2014. A hoard of Republican denarii from Prud, near Bosanski Šamac / Ostava republikanskih denara iz Pruda kod Bosanskog Šamca, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 47, Zagreb 2014, 253-283.
- Bilić, Tomislav*, 2021. A hoard of drachms of Apollonia and Dyrrhachium from the City Museum of Sisak, *Arheološki radovi i rasprave* 20, Zagreb 2021, 293-316.
- Biró Sey, Katalin & Goldman, György*, 1978. A dobozi görög éremlelet, *Archaeologiai Értesítő* 105, Budapest 1978, 223-234.
- Bugoi, Roxana, Constantinescu, Bogdan, Constantin, Florin, Catana, Dumitru, Plostinaru, V. D. & Sășianu, Alexandru*, 1999. Archaeometrical studies of Greek and Roman silver coins, *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry* 242.3, Budapest–Amsterdam 1999, 777-781.
- Burkowsky, Zdenko*, 2008. Katalog numizmatike Gradskog muzeja Sisak. Predrimsko i rimsko ranocarsko razdoblje 1, Sisak 2008.
- Constantinescu, Bogdan, Sășianu, Alexandru & Bugoi, Roxana*, 2003. Adulterations in first century BC: the case of Greek silver drachmae analyzed by X-ray methods, *Spectrochimica Acta Part B* 58, Amsterdam 2003, 759-765.
- Constantinescu, Bogdan, Cojocaru, Viorel, Bugoi, Roxana, & Sășianu, Alexandru*, 2009. Some metallurgical aspects of ancient silver coins discovered in Romania - originals and imitations, *Proceedings of VI International Symposium on Nuclear and Related Techniques and XII Workshop on Nuclear Physics, WONP-NURT 2009, INIS 40.11, Havana 2009*.
- De Callataÿ, François*, 1996. Les monnaies grecques et l'orientation des axes, *Glaux* 12, Milano 1996.
- Gjongecaj-Vangjeli, Shpresa*, 2019. Trésors de monnaies antiques trouvés en Albanie (V^e-Ier siècle av. J.-C.), *Recherches archéologiques franco-albanaises* 2, Athens 2019.
- Haymann, Florian & Hollstein, Wilhelm*, 2016. Beobachtungen zur Prägetechnik republikanischer Münzen: Die Stempelstellung, u: *Florian Haymann, Wilhelm Hollstein & Martin Jehne* (ur.), *Neue Forschungen zur Münzprägung der Römischen Republik. Beiträge zum internationalen Kolloquium im Residenzschloss Dresden 19.-21. Juni 2014, Nomismata, Historisch-numismatische Forschungen* 8, Bonn 2016., 381-392.
- Kremydi, Sophia*, 2022. Albana Meta, Le monnayage d'argent de Dyrrachion, 375-60/55 av. J.-C., *Recherches archéologiques franco-albanaises* 1 (Paris/Athens: École française d'Athènes, 2015), 321 pages. 81 plates. ISBN: 9782869582729, *The Numismatic Chronicle* 182, London 2022, 419-423.
- Meta, Albana*, 2012. Names and mintmarks at the mint of Dyrrhachium (c. 270-60/55 BC): a case study, *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 158, Bruxelles 2012, 21-38.
- Meta, Albana*, 2015. Le monnayage en argent de Dyrrachion (375-60/55 av. J.-C.), *Recherches archéologiques francoalbanaises* 1, Athens 2015.
- Mitrea, Bucur*, 1981-1982. Monede false grecești descoperite în Dacia. Tezaurul de la Troianul, *Buletinul Societății Numismatice Române* 75-76.129-130, Bucharest 1981-1982, 31-59.
- Petrányi, Gyula*, 1995-1996. Relative chronology of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the final period of minting, *Numizmatikai Közlöny* 94-95, Budapest 1995-1996, 3-18.

- Picard, Olivier & Gjongecaj, Shpresa*, 2000. Les drachmes d'Apollonia à la vache allaitant, *Revue numismatique* 155, Paris 2000, 137-160.
- Popović, Petar*, 1976. Ostava drahmi Apolonije iz Čelopeka kod Peći, *Starinar* 27, Beograd 1976, 175-179.
- Sășianu, Alexandru*, 1980. Moneda antică în vestul și nord-vestul României, Oradea 1980.
- Sășianu, Alexandru*, 1987. Imitations and counterfeits of the Apollonia and Dyrrhachium type drachmas and their circulation, u: Pierre Cabanes (ur.), *L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité I*, Actes du Colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984), Clermont-Ferrand 1987, 209-219.
- Uzonyi, Imre, Bugoi, Roxana, Sășianu, Alexandru, Kiss, Árpád Z., Constantinescu, Bogdan & Torbágyi, Melinda*, 2000. Characterization of Dyrrhachium silver coins by micro-PIXE method, *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 161-163, Amsterdam 2000, 748-752.